بەدران ئەحمەد حەبیب

نیوەی دنیا لەکە

«خوا لە قورئان ناو لەکی هاوردییە»، مام ئەسعەد، پیاوێکی بەتەمەنی گوندەکەی ئێمە بوو، وای دەگوت. ئەم گوندە لەک نشینەی دەشتی هەولێر، زۆربەی دانیشتوانەکەی کۆلەوار بوون، ئەوانەی خوێندەوارییان هەبوو چووبوون لە شار دەژیان. مام ئەسعەد نموونەی بۆ ئیسپاتی قسەکەی دەهێنایەوە "الم نشرح لك صدرك"، یاخۆ: "ورفعنا لك ذكرك". ئێمە بەم قسانە سەرسام دەبووین، تازەش چووبووین بۆ قوتابخانە، خوێندەوارییەکەمان بایی ئەوەی نەدەکرد بزانین ئەم بەڵگانە راستن یان نا.

هەروەها دەیگوت: «لەک لە هەموو دنیادا هەیە، بچی بۆ هەر جێیەک تووشی لەک دەبی». ئێمەی منداڵ بەم قسانە بەختەوەر دەبووین.

ئێستە، ئەو دەمانەی ئەم جۆرە قسانەم دێنەوە بیر، بزەیەک دێتە سەر ڕووم، خۆشحاڵ دەبم بەسادەیی مام ئەسعەد و تەواوی خەڵکی گوندەکەمان. ئەو پیاوە بێ ئەوەی خوێندەوارییەکی راستەقینەی هەبێ، ئەمسەر تا ئەوسەری قورئانی دەخوێندەوە. بێگومان هیچی لێ حاڵی نەدەبوو مەگەر بەخەیاڵی خۆی دەنگوباسێکی بۆ لەک یان بۆ شتێکی تر تێدا دۆزیبێتەوە.

لە تەمەنی داهاتووی خۆمدا بۆم دەرکەوت قسە و بەسەرهاتی سەیر و سەمەرە لەناو

زۆربەی رەشە خەڵکی کوردستاندا لەبارەی لەکەوە هەیە. لەبەرئەوە لە هەر جێیەک بمگوتایە من لەکم، پێ دەکەنین. ئەمەش تا رادەیەک سەغڵەتی دەکردم. بەڵام لەناو لەکەکان خۆشماندا لە هەندێک بۆنەدا ئەو قسە سەیرانەم دەبیستەوە. جارێکیان لە سەرەتای لاویمدا ژمارەیەک لەو بەسەرهاتانەم کۆکردەوە و ویستم لە کۆوارێکدا چاپیان بکەم. یەکێک لە پیاو خێڵەکییە ناسراوەکانی لەک ئاماژەیەکی بۆ ناردم تا شتی وا نەکەم. منیش دەستم لە بیرۆکەکە هەڵگرت نەوەکا کارەکەم ببێ بەمایەی شەرم بۆ لەکەکان. زۆربەی ئەو چیرۆکانەم لە دایک و باوکمەوە وەرگرتبوو. بەبیرم دێتەوە یەکێکیان چیرۆکی ئەوە بوو چۆن جارێکیان لەک فێڵیان لە خوا کردووە. وا لێرەدا دەیگێڕمەوە:

وەرزی بەهارە، کۆمەڵێک ماڵە لەک لە هەوارێکدا لە رەشماڵ ژیان بەسەر دەبەن. رۆژێکیان بڕیار دەدەن هەوار بگوازنەوە بۆ شوێنێکی تر. رەشماڵ هەڵدەوەشێننەوە و ماڵ لە ولاخ و چارەوێ بار دەکەن. کتوپڕ نمەی باران دەست پێ دەکات. ئەمەش دەبێ بەمایەی نارەحەتی و دڵەڕاوکەیان. دەچن بۆ لای مامۆتک تا چارەسەرێکیان بۆ بدۆزێتەوە نەوەکا باران و رەهێڵەی بەهار لە رێگەدا پەرێشانیان بکات. مامۆتک کێیە؟ پیاوی ژیر و ئاوەزدار لەناو لەکدا پێی گوتراوە مامۆتک. مامۆتک دەچێتە سەر بەرزاییەک و هاوار دەکات: «بارانە مەوارە ئیمە بار نمەکەین»، پاشان رووی بۆ لای خزم و کەسەکانی وەردەگێڕێ و دەڵێ: «شیو و شیو، دەنگ داروچووتان نای». ئەم چیرۆکە گوایە مامۆتک گوتوویەتی ئێوە دۆڵا و دۆڵ بڕۆن و دەنگتان نەیەت، منیش خواتان بۆ دەخافڵێنم.

ئەم چیرۆکە بۆ گاڵتەوگەپە ئەگینا لەناو کورددا کەسێک فرە ژیر و وردبین بێ، بەزاراوە پێی دەڵێن "وەک مامۆتکی لەکان وایە". بەدرێژاییی مێژوو، لەک وەک زۆربەی کورد لە ژیانێکی خێڵەکییانەی سادە و دوور لە شارستانەتی ژیاون و بەزانینی زگماک بیریان کردووەتەوە و جووڵاونەتەوە.

لەک لەکەیەوە لە ناوچەی لووڕستان لە باشووری رۆئاوی ئێراندا نیشتەجێن؟ دیار نییە، بەڵام زۆر لەمێژەیە ئەو هەرێمە وار و زێدی سەرەکیی ئەوانە. بەهۆی شەڕ و شۆڕەکانی عوسمانی و ئێرانەوە لەک بۆ زۆر شوێنی تری کوردستان پەرتەیان کردووە و هەرێمی بەجێ هێشتووە. لە کوردستانی عێراق، لە سنووری ئێران لە ناوچەی خانەقینەوە گوندی لەک نشین دەبینی تا دەگەی بەکەرکووک و هەولێر، تەنانەت نێزیکی مووسڵیش. مێژوونووس محەمەدئەمین زەکی لە (کورتەیەکی مێژووی کورد و کوردستان)دا دەڵێ: لەک

له كـوردسـتـانـی توركـيـاش هـه‌يه له نێـزيكی شـاری ئه‌ده‌نه. بێگومـان ده‌بـێ له‌وێ زمـانی ئاخـاوتنيـان گۆڕابێ بۆ كـورديی باكور (دياله‌كتی كـرمـانجی)، وه‌ك چۆن له كـوردسـتـانی عێراقـيش ورده ورده شـێوه‌ی ئاخـاوتنی ره‌سـه‌نی خـۆيان له‌ده‌ست داوه كه شـێـوه‌يه‌كه له دياله‌كتی سـه‌ره‌كيی كه‌ڵهوڕی. زۆربه‌ی له‌كه‌كانی كوردسـتانی عێراق ئێسـتا به‌سۆرانی ده‌دوێن. له گونده‌كـه‌ی ئێـمـه‌دا ئه‌و ده‌مـه‌ی من منداڵ بووم، له‌ناو ته‌مـه‌ندارەكـاندا ئاخـاوتن به‌شێوه‌ی له‌كی بوو. پاشان له ئه‌نجامی ئه‌و تێكه‌ڵاوييه‌ی شۆڕشی ئه‌يلوول (١٩٦١-١٩٧٠) له‌ناو كـورددا هێنـايه كـايـه و كـردنه‌وه‌ی قـوتابخـانه به‌ژمـاره‌ی زۆر، ئه‌وه‌ی نوێ زاراوه‌ی سۆرانيی وه‌رگرت.

به‌بۆچوونی من، هۆی سـه‌ره‌كی له بڵاوبوونه‌وه‌ی له‌ك له زۆر ناوچه‌ی كـوردسـتـان و دووركه‌وتنه‌وه‌يان له زێدی بنه‌ڕه‌تييـان، ده‌گه‌ڕێته‌وه بۆ شـه‌ڕ و شۆڕه‌كانی نێوان سـه‌فه‌وی و عوسـمـانی وه‌ك پێشـتـر گوتم، به‌تايبـه‌تی بۆ سـه‌رده‌می كـه‌ريم خـانی زه‌ند. هـۆيه‌كی تريش ره‌نگه ژيانی كۆچه‌ری بێ، كه خێڵانی له‌ك سـه‌رده‌مانێكی زۆری مێژوو به‌م شێـوه‌يه ژياون. ئه‌مـه‌ش وای كردووه هه‌نديكيـان ناچار ببن له ده‌ره‌وه‌ی وڵاتی كورده‌واريشـدا بگيرسـێنه‌وه. له كـتـێـبی (داغـسـتـانی من)ی نووسـه‌ری باڤـاری، ره‌سـوول هه‌مـزه‌تۆفـدا زۆر چيرۆك و ده‌نگوباس له‌باره‌ی له‌كه‌وه هه‌يه، بۆ نموونه ده‌ڵێ:

«له داغـسـتـاندا نه‌ته‌وه‌يه‌كی زۆر بچـووك هـه‌يه پێی ده‌گـوترێ له‌ك. زمـانی له‌كی ئه‌وپه‌ڕه‌كـه‌ی په‌نجـا هـه‌زار كـه‌س قـسـه‌ی پێ ده‌كـه‌ن، ناتـوانين ژمـاره‌ی له‌وه وردتـر بده‌ين چونكه منداڵيان هه‌يه هێشتا فێری قسه نه‌بووه، هی واشيان هه‌يه زمـانی باوكيان له‌بير چووه‌ته‌وه. له‌ك كه ژمـاره‌يان كـه‌مـه، سـه‌ره‌ڕای ئه‌مـه‌ش له زۆر شـوێنی دووری ئه‌م دنيـايه‌دا هـه‌ن. نه‌هاتی و بێ گوزه‌رانی به‌هۆی خـاكی چه‌قێن و به‌رده‌ڵانيان، به‌م هه‌مـوو سـه‌رزه‌وينه‌دا په‌رت و بڵاوی كردوونه‌ته‌وه.»

پاشـان ده‌ڵێ: «له داغسـتـاندا قسـه‌يه‌ك هه‌يه ده‌ڵێ كه شـووتی ده‌شكێنی، وريابه نه‌وه‌كا له‌كێكی لێ ده‌رپه‌ڕێ. ده‌ڵێن دايكه له‌كێك كوڕه‌كه‌ی بۆ وڵاتی بيانی به‌رێ ده‌كرد، پێی گوت: ڕۆڵه له وڵاتی دوور كه شله ساوه‌ر له ده‌فری شـارسـتـانـان ده‌خـۆی، سـه‌يری بنی كـه بزانه كه‌سی خۆمـانی تێدا نييه». قسه‌ی مام ئه‌سعه‌ده‌كه‌ی گونده‌كه‌ی خۆمـان بێ به‌ڵگه نه‌بوو كه ده‌يگوت نيوه‌ی دنيا له‌كه.

با بێينه‌وه سه‌ر باسی كـه‌ريم خـانی زه‌ند (١٧٠٠-١٧٧٩). سه‌رچاوه مێژووييه‌كان ڕێكن

لەسەر ئەوەی کەریم خان لەک بووە و زۆربەی لەشکرەکەشی پێک هاتووە لە خێلانی لەک، ڕەنگە ئەمەش یەکێک بووبێ لە نهێنیی سەرکەوتنە گەورەکانی. خێلانی لەک بەشەڕوانی و نەسلەمینەوە لە دوژمن ناسراون. کەریم خان بۆ ماوەی بیست و هەشت ساڵ فەرمانڕەوای ئێران بووە. هەرچەندە خۆی پیاوێکی نەخوێندەوار بووە بەڵام لە سایەی ژیری و وردبینییەوە سەرکەوتنی زۆری بەدەست هێناوە. لە گۆڕەپانی شەڕدا لێهاتوویێکی وێرا و گەڕناس بووە و توانیویەتی سەری ناحەزەکانی بکوتێتەوە. سەرنجڕاکێش لە ژینامەی ئەو پیاوەدا ڕەوشتی (لێبووردەییە) کە بەزاراوەی ئەمڕۆ پێی دەڵێن تۆلەرانس. کەریم خان دوای سەرکەوتنی بەسەر ناحەزانیدا، چاوی لێ پۆشیون. نەک هەر ئەوە بگرە جێگیری و تەناهیشی بۆ دابین کردوون. ئەمەش ڕەوشتێکی بێ وێنەیە بۆ گەورەپیاوانی ئەو سەردەمە. هەر بۆیەشە، تا ئەمڕۆ لەناو کورددا لە پاڵ سەلاحەدینی ئەیووبی و مستەفا بارزانیدا، کەریم خان یەکێکە لەو سێ سەرکردە مێژووییەی شانازییان پێوە دەکرێ.

سەرەڕای تێپەڕینی ٢٣٠ ساڵ، چیرۆک و بەسەرهاتی بەزەیی و دادپەروەری و لێهاتوویی کەریم خان هێشتا بەسەر زمانی خەڵکەوە دەگەڕێن. لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەودا خەڵک جێگیرییان بەژیانی خۆیانەوە بینیوە و وڵات لە رووی ئابوورییەوە بووژاوەتەوە. لە کتێبە مێژووییەکاندا چیرۆکێکی خۆش باس دەکرێ وەک نموونە بۆ پەرۆشیی کەریم خان بۆ پاراستنی سەر و ماڵی هاووڵاتیانیی خۆی. دەڵێ:

ڕۆژێکیان بازرگانێک هانای بۆ دەبا و دەڵێ دز کاروانەکەی منیان تالان کردووە، هیزە فریام کەوە. کەریم خان توورە دەبێ و دەپرسێ: باشە خۆت ئەو کاتە لە کوێ بووی؟ بازرگان دەڵێ نووستبووم. کەریم خان زیاتر توورە دەبێ، دەڵێ: بۆ نووستبووی؟ بازرگان دەڵێ: ئاخر قوربان وام زانی تۆ بەئاگای. ئەم وەڵامە وا دەکات کەریم خان شەرم بیگرێ و فەرمان بەکاربەدەستانی بدات لە کیسەی خۆی قەرەبووی زیانی بازرگانەکە بکەنەوە.

بەلامەوە سەیر بوو، لە کتێبێکی گۆرانیی فۆلکلۆریی کوردیدا کە لەم بیست و پێنج ساڵەی دواییدا کۆکراوەتەوە، هێشتا ناوی کەریم خان بەسەر زمانی خەڵکەوە مابێ. کوڕێکی ئەویندار کە یارەکەی لێی تۆراوە، لە خوا دەپاڕێتەوە کەریم خان نوێنەری خۆی بنێرێ تا ئاشتیان بێتەوە:

خوای ژووری سەر، کەریم خانی لەک

قاسید بنێرێ، بمانکاتۆ یەک

جارێکی تر بیرەوەری دەمباتەوە بۆ گوندەکەی خۆمان، دیمەنی سادە و ساکاری مام ئەسعەد دێتەوە بەرچاوم کە گوتبووی: «کورِم، پیاوە گەورەکان زۆریان لەکن». راستی بڵێم، من خۆم ئەم قسانەم راستەوخۆ لە زمانی مام ئەسعەدەوە نەدەبیست. کورِێکی هەبوو هاورِێ و هاوپۆلان بوو، ئەو بیر و بۆچوونەکانی باوکی بۆ ئێمە دەگێرِایەوە و بێگومان ئێمەش خۆشحاڵ دەبووین.

منداڵ بووم، تازە ماڵمان لە گوندەوە گواستبوویەوە شار. کتێبێکی کوردیم کەوتە دەست کە چوارینەکانی بابەتاهیری عوریانی تێدا کرابوو بەدیالەکتی سۆرانی. لە کتێبەکەدا دەقە کەڵهورییە رەسەنەکانیش لە بەرامبەر سۆرانییەکەدا نووسرابوونەوە. ئەو دەمە هێشتا شێوەی ئاخاوتنی باپیر و داپیرم لە گوێمدا دەزرینگایەوە و وەک ئێستا لەبیرم نەکردبوو. دەقی یەکێک لە چوارینەکان بەتەواوی تێ گەیشتم بێ ئەوەی پێویستم بەهاوکاریی وەرگێرِانە سۆرانییەکە هەبێ. ئەو رِۆژە تەواوی چوارینەکانم بۆ باپیرم خوێندەوە، فرمێسک بە چاوەکانیدا هاتنە خوارەوە. ئەو لە واتای هەموو چوارینەکان دەگەیشت و تەواو چووبووە ناو خەیاڵە قووڵەکانی. بێگومانم لەوەی ئەو سەرچاوانەی دەڵێن بابەتاهیر لەک بووە راستی دەپێکن. پیاوە گەورەکان زۆریان لەکن.

رێکەوتی ژیان چەند سەیرە. گوندمان بەجێ هێشت و ئەو قوتابخانەیەی لە هەولێر تێیدا چوومەوە بەر بەخوێندن، ناوی قوتابخانەی بابەتایەری هەمەدانی بوو. ئەو کاتە بۆ هەستی منداڵانەی من ئەو ناوە ناوێکی زۆر خۆش بوو. کە شەرِی عێراق ئێران دەستی پێ کرد ناوی قوتابخانەکە گۆرِا، برِیارێک لە بەغداوە دەرچوو دەیگوت نابێ هیچ ناوێکی ئێرانی بەسەر هیچ تابلۆیەکەوە هەبێ لە عێراقدا. تەنانەت لە کتێبە کوردییەکانیشدا ئەگەر وشەی هاوبەش لە نێوان زمانی کوردی و فارسیدا هەبووایە، کە چەندیش زۆرن ئەو وشە هاوبەشانە، دەبووایە وشەی عەرەبی بخرێتە جێیان.